

RIJKSUNIVERSITEIT GRONINGEN

**ARNULFUS VAN OUDENBURG, BISSCHOP VAN SOISSONS (†1087),
MENS EN MODEL**

Een bronnenstudie

Proefschrift
ter verkrijging van het doctoraat in de Letteren
aan de Rijksuniversiteit Groningen
op gezag van de Rector Magnificus Dr. F. van der Woude
in het openbaar te verdedigen op
woensdag 21 juni 1995 des namiddags te 1.15 uur precies

door
Renée Ineke Apolonia Nip
geboren op 21 juni 1945
te Groningen

Promotores: Prof. dr. L.J. Engels
Prof. dr. D.E.H. de Boer

waar best du bleven?

Ter nagedachtenis aan mijn broer Hans (1946-1971)

Woord vooraf

Dit onderzoek is voortgekomen uit het sinds lang bestaande samenwerkingsverband tussen de vakgroep Mediaevistiek (RUG) en de uitgeverij Corpus Christianorum. De heilige Arnulfus heeft een bijzondere betekenis voor deze uitgeverij, die gevestigd is in de Sint-Pietersabdij te Steenbrugge en opgericht door de toenmalige abt, E. Dekkers. Deze abdij is in 1934 in de rechten getreden van het voormalige klooster Oudenburg, waarvan Arnulfus de grondvester is geweest. Behalve door Dekkers werden er verkennende studies verricht door R. Vander Plaetse, die moest concluderen dat een dergelijk onderzoek zich niet met zijn werkzaamheden voor de uitgeverij liet combineren. Niet zonder spijt heeft hij het mij overgedragen en mij met raad en daad bijgestaan. Bovendien leerde hij mij het land kennen, waar Arnulfus eens rondtrok. Ik dank hem en zijn vrouw voor hun hartverwarmende gastvrijheid. Zij hebben mij wel eens doen twifelen aan de uitspraak van de Commissaris van de Koningin in Groningen, H.J.L. Vonhoff, dat er niets boven Groningen gaat. Verschillende keren mocht ik op de voormalige kloosterboerderij van de Sint-Pietersabdij, de Sint Arnoldushoeve, in Brugge verblijven, waar ik de benedictijnse gastvrijheid genoot. Dankbaar heb ik gebruik gemaakt van de welvoorziene kloosterbibliotheek.

Aan velen ben ik schatplichtig. De zo vroeg overleden dr. E.R. Smits schonk mij alle vertrouwen en nam de begeleiding van het onderzoek voortvarend ter hand, terwijl prof. dr. M.B. de Jong, in afwachting van de benoeming van een hoogleraar Middeleeuwse geschiedenis in Groningen, een oogje in het zeil hield. Ik ben blij dat zij in de leescommissie zitting heeft willen nemen en dank haar en de andere leden, prof. dr. L. Milis en prof. dr. P.H.D. Leupen, voor hun bereidwilligheid en behartenswaardige opmerkingen. Mijn beide promotoren, prof. dr. L.J. Engels en prof. dr. D.E.H. de Boer, zagen zich voor de taak gesteld zich in korte tijd in een al gevorderd onderzoek te moeten inwerken. Ik ben hen zeer erkentelijk voor hun inzet en hoop hen niet teleur te stellen. Het interdisciplinaire karakter van mijn onderzoek heeft mijn horizon verbreed. Ik dank professor Engels, die steeds nieuwe filologisch vensters voor mij opende, voor zijn geduld en standvastigheid en professor de Boer voor zijn nimmer aflatend enthousiasme. Beiden ontnamen ze mij iedere kans over het welslagen van deze onderneming te tobben.

Ik ben de Groninger mediaevisten dankbaar dat zij telkens weer een gewillig en kritisch oor hadden voor mijn bevindingen. Enkelen, die mij meer dan eens in hun specialistische kennis lieten delen, wil ik hier noemen: dr. F.J. Bakker, dr. B. Ebels-Hoving, dr. Jos. M.M. Hermans, dr. E.M.C. van Houts, dr. A. B. Mulder-Bakker en dr. I. van 't Spijker. Anderen hielpen mij de weg te vinden en ik dank daarvoor met name A. Bondéelle-Souchier, dr. G. Declercq, prof. dr. Th. De Hemptinne, drs. M. Jong en prof. dr. G. Klaniczay. Voor de vertaling in het Frans van de samenvatting ben ik drs. J.A.M. Veltmaat en prof. dr. M. Gosman dank verschuldigd.

Dit onderzoek had ik niet tot een goed einde kunnen brengen zonder de assistentie van de medewerkers van verschillende instellingen. Behalve aan de Universiteitsbibliotheek in Groningen denk ik daarbij in het bijzonder aan de Archives Départementales de l'Aisne in Laon, de Bibliothèque Municipale te Soissons, de Stadsbibliotheek en het Rijksarchief te Brugge, het Grootseminarie in Brugge en het Institut de Recherche et d'Histoire des Textes in Parijs.

Tot slot dank ik mijn kinderen, vrienden en familie voor hun uithoudingsvermogen en steun. Anton, Clemens, Vincent en Irene hielden mij op het goede spoor en hielpen mij de juiste proporties niet uit het oog te verliezen. Zonder iets aan het aandeel van de anderen af te willen doen, noem ik speciaal Clemens, die bereid was de rol van geïnteresseerde leek op zich te nemen en het boek te becommentariëren. Voorlopig zal hij de enige zijn die uit zijn hoofd eruit kan citeren. Bovendien voorzag hij het van de gewenste afbeeldingen en hielp mij over de drempel om eindelijk eens alle mogelijkheden van Word Perfect te verkennen.

Inhoud

Lijst van gebruikte afkortingen

1. Inleiding: een kennismaking	9
Scenes uit een heiligenleven	9
De status quaestionis	16
Vooruitblik	21
2. De aard van de bronnen	24
Hagiografie: een historiografisch genre	25
De hagiografische werkwijze	30
Werkelijkheid en waarheid	34
Besluit	40
3. Het ontstaan en de overlevering van de vita	42
Het hagiografisch dossier	42
De <i>Vita Arnulfi</i>	44
De vita brevior	46
De vita longior	50
De relatie tussen de vita brevior en de vita longior	54
Het auteurschap	65
De auteurs	71
Besluit	75
4. Geboorte en afkomst	77
Vlaanderen in de eerste helft van de elfde eeuw	77
De geboortedatum van Arnulfus	79
De familie van vaderszijde	83
De burcht van Oudenaarde	85
De afstamming van de heren van Oudenaarde	89
De familie van moederszijde	92
De <i>Genealogia</i>	94
De geboorte	101
Besluit	103
5. Een ridder treedt in	105
Bekeerde ridders	107
Vlaanderen in de tweede helft van de elfde eeuw: Robrecht de Fries	111
De intrede in Saint-Médard	123
Besluit	129
6. Monnik, abt en kluizenaar	131
Kluizenaars	134
Abt van Saint-Médard	140
Opnieuw kluizenaar	149
Besluit	159

7. Bisschop van Soissons	161
Noord-Frankrijk in de elfde eeuw	162
Bisschopsbenoemingen	168
Verkiezing en wijding	172
Het episcopaat	180
Besluit	188
8. Arnulfus in Vlaanderen	189
De perikelen in Terwaan.	189
De vrede­stichter	195
De godsvrede­beweging	198
De godsvrede­beweging in Vlaanderen	200
Oudenburg	205
Besluit	211
9. De heilig­verklaring	213
Lambertus, bisschop van Noyon en Doornik	217
Lisiardus, bisschop van Soissons	221
Godsvrede- en communale beweging	224
Arnulfus, de vrede­stichter	228
Hariulfus, abt van Oudenburg	230
Besluit	233
10. Samenvatting en conclusies	235
Résumé.	244
Bijlage 1. Diplomatische editie van BHL 703 naar hs. A	252
Bijlage 2. Het hagiografisch dossier	281
Bijlage 3. Vergelijking van de capita-indeling van BHL 703 en 704	284
Bijlage 4. Voorbeelden van de vergelijking van BHL 703 en 704	286
Bijlage 5. Overzicht van de varianten in de brief van Hariulfus aan Rodolfus van Reims en de prologen van Lisiardus	290

Tabellen en kaarten

Bronnen en literatuur

Index

Gebruikte afkortingen

AASS	Acta sanctorum
AASS OSB	Acta sanctorum ordinis sancti Benedicti
AB	Analecta Bollandiana
AESC	Annales. Economies, sociétés, civilisations
ASEB	Annales de la Société d'Emulation de Bruges
BHL	Bibliotheca hagiografica latina antiquae et mediae aetatis 2 dln. (Subsidia hagiographica 6, Brussel 1898-1901); Supplementum (Subsidia hagiographica 12, Brussel 1911); Novum supplementum (Subsidia hagiographica 70, Brussel 1986)
CCL	Corpus christianorum series latina
CCM	Corpus christianorum continuatio mediaevalis
CSEL	Corpus scriptorum ecclesiasticorum latinorum
HZ	Historische Zeitschrift
LMA	Lexikon des Mittelalters
MGH LL	Monumenta Germaniae Historica libelli de lite imperatorum et pontificum saeculis XI et XII conscripti
MGH SS	Monumenta Germaniae Historica scriptores
MGH SRM	Monumenta Germaniae Historica scriptores rerum Merovingicarum
NAGN	(Nieuwe) Algemene geschiedenis der Nederlanden
PG	Migne J.P. ed. Patrologiae cursus completus ... series graeca
PL	Migne J.P. ed. Patrologiae cursus completus ... series latina
RB	Revue bénédictine
RBPH	Revue belge de philologie et d'histoire
RHE	Revue d'histoire ecclésiastique
RM	Revue Mabillon
SC	Sources chrétiennes

STELLINGEN

- 1 Ten onrechte wordt in de studies over de verering van Arnulfus van Oudenburg en Godelieve van Gistel in de late middeleeuwen geen aandacht besteed aan de tegenstellingen tussen de *Leliaerts* en de *Clauwaerts*.
- 2 De *Vita Godeliph* had niet tot doel de kerkelijke ideeën over het huwelijk uit te dragen, maar om het belang van onderwerping aan het centraal gezag van de graaf en de bisschoppen in Vlaanderen te propageren. (Contra G. Duby, *Måle moyen age: De l'amour et autres essais* (Parijs 1981) 62).
- 3 De overeenkomsten tussen in het christendom vereerde heiligen en in de voorchristelijke tijd vereerde personages zijn geen bewijzen van een streven van de christelijke kerk om dergelijke heidense figuren tot heiligen getransformeerd te annexeren. (Vgl. G. Duby, *Måle moyen age: De l'amour et autres essais* (Parijs 1981) 61).
- 4 De leegloop en de uiteindelijke opheffing van met name de nonnenkloosters in de late middeleeuwen in de Nederlanden kan niet uitsluitend uit religieuze en politieke redenen worden verklaard.
- 5 Het uitblijven van een uitputtende wetenschappelijke studie over Appingedam als middeleeuwse stad betekent een ernstige lacune in kennis, niet alleen van de geschiedenis van Groningen, Stad en Ommelanden, maar ook van de stedelijke geschiedenis in het algemeen en die van het Friese kustgebied in het bijzonder.
- 6 De in de richtlijnen voor de diplomatische editie van *Middelnederlandse Verzamelhandschriften uit de Nederlanden* opgenomen regel tot normalisering van de in het handschrift als *ii* of *ij* geschreven verlengde i-klank tot *ij* (15.3) is een overbodige afwijking van de onder 15 gegeven algemene richtlijn: 'Letters en cijfers worden in druk weergegeven zoals ze in het handschrift worden aangetroffen, zonder normalisering'. (Zie *Het Geraardsbergse handschrift* (Hilversum 1994) 185).
- 7 De beschrijving van de jonge Johan Cruijff als 'vroeg oud' (Auke Kok, 'De Pingeldoos', *HP/De Tijd* (23 dec. 1994) 72) bewijst dat de *puer-senex*-topos nog springlevend is.

Stellingen behorende bij de dissertatie van Renée Nip, *Arnulfus van Oudenburg, bisschop van Soissons (†1087), mens en model. Een bronnenstudie*.

Rijksuniversiteit Groningen, 21 juni 1995